

"SÜNENÜ'L-EVZÂÎ" ADLI ESER BAĞLAMINDA EVZÂÎ'NİN RİVAYET METODU ÜZERİNE

Nevzat AYDIN*

ÖZET

Günümüzde, sünnete ait bilgi ve belgelerin güvenilirliği sorununun çözümü noktasında özellikle hadislerin şifahi gelenekten yazılı kültüre aktarıldığı süreci yansıtan h. II. asırdaki rivayet metotları üzerine yapılacak çalışmalar önem arz etmektedir.

İlk musannıflardan Evzâî'nin hadis rivayet metodunu tespit etmeyi amaçlayan bu makalede, "Sünenü'l-Evzâî" adlı eserin tahlili yapılmış ve eserden hareketle Evzâî'nin rivayet metodu incelenmiştir. Araştırmada, Evzâî'nin metodunun h.II.asırdaki hakim rivayet geleneğini yansıtmakla birlikte, döneminin rivayet anlayışının oluşumunda izleri olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Evzâî, Sünen, Hadis, Rivayet, Metodoloji

ABSTRACT

On Awzai's Method of Narration in the Context of "Sunan Al-Awzai"

Studies on the methods of narration in 2nd century AH, which reflects the historical process of fixing oral hadith narrations within written culture, are of significance for solving the problem of authenticity of knowledge and documents related to Sunnah.

This paper, which aims at determining Awzai's method of hadith narration, attempts to analyze work "Sunan al-Awzai". It will be claimed that even if Awzai's method of narration reflects the dominant tradition of narration in 2nd century of AH in itself on the one hand, it bears some traces which lead us to the idea that his work had a function in the establishment of tradition of narration in the same century on the other.

Key words: Awzai, Sunan, Hadith, Narration, Methodology

Giriş

İslâmî ilimlerin bütünüyle ilintili olan yöntem sorunu, hadis ilminde de öncelikli bir konudur. Geçmişte ve günümüzde hadis üzerindeki esas ihtilaf, rivayeti, zabtı ve anlaşılması noktasındaki metot farklılığından kaynaklanmaktadır. Rivayet formunda aktarılan malzeme dinî değeri haiz Hz. Peygamber'in söz ve fiilleri olunca, İslâm kültürünü şekillendiren bu malzemenin teşekkül sürecindeki rivayet tarzı daha büyük önem arz etmektedir. Hadis

* Dr., Samsun İl Millî Eğitim Müdürlüğü, Büyükşehir Öğretmenevi ve ASO Müdürlüğü, naydin55@hotmail.com

ilminin h.II. asırdaki “teşekkül süreci”nin iyi bir şekilde izlenebilmesi, bu dönemin rivayet metodu, tasnif sistemi ve mevcut malzemenin sonraki nesillere nakil tarzının tespitiyle mümkün olabilecektir. Nitekim, ilk kuşaklarda hadislerin nasıl rivayet edildiği, ne zaman yazıya aktarıldığı, özellikle de tedvin ve tasnif hareketinin menşei ve mahiyeti, isnadın başlangıcı ve hadis rivayetinde kullanımı hakkında bir takım tartışmalar yaşanmış ve farklı iddialar ileri sürülmüştür. Bu perspektiften bakıldığında, tarihî süreçte hadis ilminin oluşum sürecini yaşadığı ve rivayet açısından en yoğun faaliyetlere sahne olduğu h.II. asırdaki hadis rivayet metodunun tarihî panoramasının tespiti gerekmektedir. Özellikle şahıs ve metot bazında yapılan araştırmalar, dönemin genel karakterini, ilmî geleneğini ve rivayet üslubunu yansıtmaya açısından kayda değerdir. Ayrıca bu tür çalışmalar, söz konusu dönemde hadislerin naklinde kullanılan rivayet metodunu ortaya koyup hadis tarihinin aydınlatılmasına ışık tutacağı gibi hadislerin muhafazası ve güvenilirliği gibi günümüzde de tartışılan konulara açıklık kazandıracaktır.

Hadis tarihinde ilk musannıflardan Evzâi'nin yaşadığı dönem şifahî gelenekten yazılı kültüre geçiş aşamasını teşkil ettiğinden onun hadis metodunun belirlenmesi, bu süreci aydınlatmaya katkı sağlayacaktır. Ancak Evzâi'nin, Şâfiî'nin “el-Ümm” adlı eseri içerisinde bir bölüm olarak yer alan ve harp hukuku ile ilgili konuların işlendiği “Kitâbu's-Siyer” dışında herhangi bir telifatının günümüze ulaşmaması¹, onun hadis anlayışı ve metodu hakkında genel ve kesin sonuçlara ulaşma noktasında bir dezavantaj oluşturmaktadır. Bununla birlikte “*Siyerü'l-Evzâi*” adlı eser, her ne kadar bir hadis literatürü olmasa da, özellikle, Evzâi'nin isnad kullanımındaki tavrını tespit noktasında atıfta bulunulacak niteliktedir.

Buna rağmen, orijinal usul kaynaklarından ve Evzâi'nin rivayetlerinin hadis musannefatından ve muhtelif eserlerden taranıp fıkıh konularına göre derlenmesiyle oluşturulmuş “*Sünenü'l-Evzâi*” adlı eserden elde edilen verilerden hareketle onun hadis rivayet metodu tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu noktada çalışmanın veri kaynağını teşkil eden “*Sünenü'l-Evzâi*” adlı eserden elde

¹ Sâlim Ögüt, “Evzâi”, *DİA.*, İstanbul, 1995, c.11, s.548; Kitâbu's-Siyer'in metni için bkz. Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, , *Kitâbu'l-Ümm*, Dâru'l-Mâ'rife, Beyrut, 1973, c.7, ss.333-368.

edilen bulgular, mümkün olduğu kadarıyla, çeşitli hadis usulü kitaplarından ulaşılan bilgilerle mukayese edilerek değerlendirilmiştir.

1. "Sünenü'l-Evzâi" Adlı Eser Hakkında

Evzâi'nin rivayet ettiği hadisler, çeşitli kaynaklardan taranarak kitap haline getirilmiştir.² Bunlardan biri de Mervan Muhammed eş-Şeâr tarafından derlenen, rivayetleri fikhî konularına göre tasnif edilen, 76 kitâb ve 864 bab başlığı altında 2210 rivayeti kapsayan ve 1993 yılında Beyrut'ta yayımlanan "Sünenü'l-Evzâi" adlı eserdir.³ Evzâi'nin rivayet metodunu tespitinde önemli bir veri kaynağı olan eser, çeşitli hadis musannefâtının yanında değişik tarih, fıkıh kitaplarından Evzâi'nin rivayetlerinin taranıp fıkıh bablarına göre derlenmesiyle oluşturulmuş bir çalışmadır.⁴ Nitekim, eserin mukaddimesine ve kaynakçasına bakıldığında bu açık bir şekilde görülecektir. Evzâi tarihiyle gelen 2210 rivayeti kapsayan eserin, Evzâi'nin bütün rivayetlerini topladığı söylenebilir. Zira kaynaklarda Evzâi'nin bine yakın müsned, birkaç bin mevkûf ve maktû' haberinin olduğu belirtilmiştir. Nitekim, sadece Sadaka b. Abdullah es-Semîn'in Evzâi'den 1500 hadis yazdığı zikredilmektedir.⁵

Sünen'deki rivayetlerde dikkati çeken en önemli husus, mana ve muhteva itibariyle aynı olmakla birlikte aralarında küçük lafız farklılıklarının bulunduğu hadisin bütün varyantlarının bir arada toplanmış olmasıdır. Bu tarz rivayetler eserdeki hadislerin yaklaşık yarısına tekabül etmektedir. Eserde tekrar niteliğindeki hadisler dikkate alınmazsa merfû' haberlerin sayısının, mevkûf ve maktû' haberlerin toplamına hemen hemen eşit olduğu görülür.

² Evzâi'nin rivayetlerinin derlendiği diğer bir eser de, Hıdır Mahmud Şeyho tarafından müsned tarzda tertip edilen "Bezlu'l-Mesâi fi Cem'i mâ Revâhu'l-İmam Evzâi" adıyla 1993 yılında Beyrut'ta yayımlanan eserdir.

³ Eser, 1993 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır.

⁴ Bu eser, Kütüb-i Tis'a ve diğer hadis mecmualarının dışında İbn Sa'd'ın "Tabakâtu'l-Kübrâ", Ebû Nuaym'ın "Hilyetü'l-Evliyâ", Zehebi'nin Siyer-i Alâmu'n-Nübelâ gibi tabakât ve ricâl; Şâfiî'nin "el-Ümm", Taberi'nin "İhtilâfu'l-Fukahâ" sî gibi fıkıh; Ebû Zur'â ve İbn Asâkir'in tarih; Hatib el-Bağdâdî'nin "Takyidü'l-İlm" gibi bir çok muhtelif kitaplardan derlenip oluşturulmuştur.

⁵ Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvud-Ali Ebû Zeyd, Beyrut, 1992, c.7, s.315.

Ayrıca maktû' haberlerin mevkûf rivayetlere nispeten fazlalığı dikkat çekmektedir.⁶

Eserdeki rivayetlerin 490'ı yani yaklaşık %22'si Kütüb-i Sitte içerisinde yer alırken, diğer hadis mecmualarına yansıyan rivayetlerin toplamı 982'dir. Bu durum, Evzâî'nin rivayetlerine kendisinden sonraki hadis otoriteleri tarafından değer verildiği anlamına gelmektedir. Eserdeki rivayetlerde sahih hadislerin yanı sıra zayıf ve bazı uydurma hadislerin olması, tek tek rivayetler için zaafiyet olarak belirtilse de, eserin geneli hakkında cerh sebebi olacak nitelikte değildir.⁷ Bununla birlikte Sünen'de yer alan bazı rivayetlerin, delil olarak kullanılmak istenildiğinde, senedinin muttasıl olup olmadığına, râvîlerinin durumlarına, diğer hadis koleksiyonlarındaki varyantlarına bakılması ayrıca senedle birlikte metin açısından da kritiğinin yapılması, bilimsel anlamda doğru ve tutarlı bir yöntem olacaktır.

2. Evzâî'nin Hadis Rivayet Metodu

Evzâî'nin hadis rivayet metodunu incelerken, tercih ettiği rivayet metotları ve kullandığı hadis tahammül lafızları, rivayetinin kaynakları, lafız ve mana rivayetine bakışı ve dönemin rivayet sisteminin oluşumundaki rolü ele alınacaktır.

2.1. Rivayetinin Kaynakları

Evzâî'nin yaşadığı tedvin ve ilk devir tasnif süreciyle birlikte, hadis kitapları, muhaddisler ve hayatlarıyla ilgili rivayetlerden de anlaşıldığı üzere, hafıza artık hadis naklinin tek vasıtası olmaktan çıkmış, fonksiyonu geniş ölçüde yazıya intikal etmiş bulunuyordu. Dolayısıyla hafıza ile yazı ve nakilde sadakat, ilmin üç za-

⁶ "Sünenü'l-Evzâî'deki merfu', mevkûf ve maktû' rivayetlerin dağılımı hakkında bilgi için bkz. Aydın, Nevzat, "İmam-ı Evzâî ve Sünenindeki Metodu" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), O.M.Ü.S.B.E., Samsun, 2001, ss.77-79.

⁷ Sünen'de uydurma ihtimali taşıyan bu tür haberler içerisinde genellikle Kitâbu'l-Fedâil'deki belli şehir, gün ve gecelerin faziletleri hakkındaki hadisler ile Kitâbu'l-Fiten, Kitâbu'l-İmâret, Kitâbu'l Mesih ve'd-Deccâl bölümündeki rivayetler yer almaktadır. Sünen'deki uydurma ve zayıf rivayetler için bkz. Mervan Muhammed eş-Şeâr, *Sünenü'l-Evzâî*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1993, hn.270, s.563, hn.1824, s.644-649, hn.2089-2103; s.663-666, hn.2144-2155, s.668-669; hn.2161-2167. Karşılaştırma için bkz. İsmâil b. Muhammed el- Aclûni, *Keşfu'l-Hafâ*, thk. Ahmed Kalaş, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1984, c.1, s.233, 247, 252, 304, 393, 470, 473, 522; c. 2, s.32, 178, 240, 337.

ruri unsuru addediliyordu;⁸ ne sadece hıfz ne de sadece yazıya itimat kâfiydi. Çünkü hafızadan nakledilen rivayetlerde hata yapıldığı gibi⁹ istismara açık olan yazılı metinler de tashife sebep olabilmekteydi. Bu durum karşısında hadis rivayetinde tashifi önlemek ve uydurmacıların faaliyetine engel olmak amacıyla muhaddisler tarafından önemli tedbirler alınmıştır.¹⁰ "Hafıza ve yazının müşterek vazifesi etrafında zengin bir literatür teşekkül etmeye başlamıştır."¹¹

Evzâi'nin rivayetlerinin kaynaklarını tespit etmede, kullandığı edâ siygaları ve bunların delâlet ettiği metotlar yardımcı olabilecek niteliktedir. Evzâi'nin, seksen bin meselede "ahberana" ve "haddesena" siygalarıyla hıfzından cevap verdiğinin nakledilmesi,¹² hıfz kuvvetinin yanında hafızadan rivayete vurgu yaptığını da gösterir. Ayrıca, "ricalin hıfzında iken ağızdan alınmasını bu ilim için büyük bir şeref kabul eden"¹³ Evzâi'nin şifahî rivayete önem ve değer verdiği anlaşılmaktadır. Sünen'de yer alan, "haddesenî/haddesenâ, ahberanî/ahberanâ" siygaları, Evzâi'nin hocalarından işittiğine delâlet etse bile bu siygalarının kısmen de olsa yazılı bir kaynağa işaret etmiş olabileceklerini göz ardı etmemek gerekir. Çünkü, semâ, kıraat ve arz metotlarında şeyhin talebeye hıfzından rivayeti söz konusu olduğu gibi, yazılı bir sahifeden okuması; talebenin de hıfzından veya yazılı bir sahifeden hadisleri hocasına arz etmesi de mümkündür. Dolayısıyla onun

⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, s.230.

⁹ Şihâbuddin Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b.el-Askalâni İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, Dâru's-Sâdir, Beyrut, 1968 (Dâiretü Meârifî'n-Nizamiyye, Haydarabad, 1325 tarihli baskıdan ofset basım), c.6, s.186.

¹⁰ Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, Hicri İlk Üç Asır, M.Ü.İ.F.V.Yay., İstanbul, 1996, s.27.

¹¹ M.Fuad Sezgin, *Buharinin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Kitâbiyât, Ankara, 2000, s.73.

¹² Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, trz., c.1, s.179; Ebu'l Fellah Abdulhayy el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab fi Ahbâri men Zeheb*, thk. Mahmuh el-Arnâvud, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988, c.1, s.241; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, c.6, s.242.

¹³ el-Bağdâdî, *Takyîdu'l-İlm*, thk. Yusuf el-Aş, Dâru'l Vâi, Haleb, 1975, s.64; Ebû Ömer Osman b. Abdurrahman eş-Şehrüzürî İbn Salâh, *Ulûmu'l-Hadis*, thk. Nureddin Itr, Dâru'l Fikr, Beyrut, 1986, s.182-183; Abdulgâni Abdulhâlik, *Hucçiyetü's-Sünne*, Dâru'l-Kur'ani'l-Kerim, Washington, 1986, s.398.

hadis rivayetinde şifahî geleneğe yani hafızaya öncelik vermekle birlikte yazıyı da ihmal etmediği söylenebilir.

Nitekim, gerek Sünenü'l-Evzâî'de, gerekse diğer bazı kaynaklarda, onun da bazı yazılı kaynaklar kullandığını gösteren ifadelere rastlamaktayız. Sünen'de Evzâî'nin yazılı kaynaklar kullandığına işaret eden ifadelerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

i. Evzâî, Ömer b. Abdülaziz'in çeşitli vesilelerle valilerine ve diğer kişilere belli meseleler hakkında yazdıklarını rivayet eder. Meselâ, Evzâî, Ömer b. Abdülaziz'in "Yahudi ve Hıristiyanları Müslümanların mescitlerine girmekten men edin" diye yazdığını nakleder.¹⁴

ii. Evzâî, Katâde'nin kendisine yazarak Enes b. Mâlik'in şöyle dediğini haber verdiğini belirtmiştir: "Resulullah, Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın arkasında namaz kıldım. İlk kırata Fatıha sûresiyle başlıyorlar, besmeleyi zikretmiyorlardı."¹⁵

Evzâî, en çok hadis aldığı hocası Yahya b. Ebî Kesir'den 13 ya da 14 kitap yazdığını naklederken, Yahya b. Ebî Kesir ve Zühri'nin kendisine rivayet etmesi için yazılı sahife verdiğinden de bahsetmektedir.¹⁶ Ancak onun hocaları Yahya b. Ebî Kesir ve Zühri'den yazdığı kitap ve sahife türü yazılı hadis mecmuaları kapsamlı mecmualar olmayıp, hocalarından intikal eden sınırlı sayıda hadisler içeren vesikalar olmalıdır. Zaten, hocalarından aldığı bu sınırlı yazılı vesikaların zelzelede yandığı nakledilmiştir. Bununla birlikte, Evzâî'nin bu iki hocasının yazılı kaynaklarından yararlanmış olması ihtimali oldukça fazladır. Nitekim, Sünen'deki rivayetlerin %41'ini, Evzâî'nin Yahya b. Ebî Kesir ve Zühri'den naklettiklerinin oluşturması bu kanaati güçlendirmektedir.

Ancak Evzâî, doğrudan sahifelerden yapılan rivayetlerde hataların olabileceğine dikkat çekerek, yazılı malzemenin gerek hataları tashih gerekse rivayetin güvenilirliğini kontrol amacıyla

¹⁴ Diğer örnekler için bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.122-123, hn.373; s.126, hn.384; s.260 hn.832; s.272, hn.880-881; s.384, hn.1243.

¹⁵ eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.159-160, hn.504, 506, 507, 508, 509, 513.

¹⁶ Abdurrahman b. Amr b. Abdillâh Ebû Zur'a ed-Dimeşki, *Tarihü Dimeşk*, thk. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kucânî, Mecmeu'l-Lugati'l-Arabiyye, Dimeşk, 1980, c.2, s.723; Zehebî, *Siyer*, c.7, s.110-115.

hadis otoritesine arz edilmesini şart koşuyordu.¹⁷ Nitekim, yazdığı sahifeyi şeyhine arz etmeyen kişiyi, tuvalet ihtiyacını gördükten sonra temizlenmeyen kişiye benzetmiştir.¹⁸ Aynı zamanda, öğrencilerine imlâ ettirdiği hadislerin kendisine arz edilmesini istemiş; tashih ve kontrolden sonra rivayetine izin vermiştir. Evzâi'nin bu konudaki hassasiyetinin arka planında doğrudan sahifelerden yapılan rivayetlerin istismara ve tashife açık olması yatmaktadır. Çünkü, hadis kitabının yaygınlaşması, ehil olmayanların doğrudan sahifelerden rivayet etmelerine ve hadisin sonraki nesillere tashiflerle nakledilmesine sebep olabilmekteydi. Bu bakımdan yazılı metnin tahriften korunması meselesi söz konusu olunca, Evzâi de dahil muhaddisler, semâ edilmemiş olan sahifelerden rivayeti kerih görmüşlerdir.¹⁹ Şifahî tarzda ve mükâtebe yoluyla alınan hadisler teâruz ettiğinde birinci yolla alınanlar tercih edilmiştir. Çünkü hatanın karışıp karışmaması açısından daha güvenlidir.²⁰

Bu değerlendirmelerden Evzâi'nin, gerek yazının durumundan gerekse dönemin siyâsi ve içtimâi yapısından hareketle hadisin naklinde ve muhafazasında yazı ve hafızanın birlikte rol alması gerektiği, bir başka ifadeyle yazının tek başına yeterli bir unsur olamayacağı bu nedenle otoritelere arzedilmesi görüşünde olduğu anlaşılmaktadır.

2.2. Evzâi'nin Rivayet Metotları Hakkındaki Görüşü

Hadis rivayet sistemine genel olarak bakıldığında muhaddislerin yazının, rivayetin hâkim vasıtası olmaya başladığı h.II. asırdan itibaren hadisin hangi metotla alındığına son derece önem verdikleri görülecektir.²¹ Rivayet tarzları ve bunların kullanımına dair haberler, bize ikinci asrın ilk yarısında, bir önceki asrın son yarısındaki gibi münhasıran semâ ve kıraat'a isnat edildiğini, bunun yanında mükâtebe, münavele vb. metotların da kullanıl-

¹⁷ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Ebu Muhammed Abdurrahman, *Takdimetu'l Ma'rife li Kitâbi'l-Cerh ve't-Ta'dil*, Haydarabad, 1952, c.2, s.21.

¹⁸ İbn Salâh, *a.g.e.*, s.191.

¹⁹ el-Bağdâdî, *Kifâye*, s. 504.

²⁰ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s.609; Abdülhâlik, *a.g.e.*, s.402; Abdullah Aydınli, "Hadis Rivayetinde Yazının Kullanımı ve Güvenilirliği" *Sünnetin Dindeki Yeri*, Ensar Neş., İstanbul, 1997, s.317.

²¹ Yücel, *a.g.e.*, s.95-96.

dığını göstermektedir. Ne var ki, “*er-rivâye ale’l-vech*”²² denen ilk ikisi, en makbul rivayet tarzı addedilmektedir.²³

Evvâî, hadis rivayetinde semâ ve kıraat gibi şifahî rivayete delâlet ettiği belirtilen rivayet metotlarını üstün görmüş ve diğerlerine tercih etmiştir. Nitekim, Sünen’deki rivayetlerinin yaklaşık yarısının, semâ ve kıraat’la hadis rivayetine tahsis edilen “*haddesenâ*” ve “*ahbarenâ*” edâ siygalarıyla olması bu hususu teyit etmektedir. Diğer taraftan Evvâî, “*haddesenâ*” tabirinin, ilgili hadisi şeyhten dinleyen bir kişi değil, bir cemaat olduğuna işaret ettiğini belirtmektedir.²⁴ Buradan, onun “*haddesenâ*” lafzını kullanarak aldığı hadisleri, o şeyhten aynı anda başka talebelerin de aldığı anlaşılmaktadır.

Hadis rivayetinde semâ ve kıraatın en uygun metotlar olduğunda muhaddisler arasında ihtilafın olmadığı söylenebilir.²⁵ Ancak sözü edilen iki metottan amaca uygunlukta hangisinin daha öncelikli olduğu hususunda ihtilaf edilmiş, bir kısmı iki metot arasında fark görmezken, bazıları semâyı kıraat’a bir diğer kısmı da kıraat’ı semâyı tercih etmişlerdir.²⁶ Evvâî de çoğu muhaddisler gibi bu iki metot arasında fark görüp semâyı kıraat’a takdim ve tercih edenlerdendir. Evvâî, kıraat(arz)ın semâ yerinde olamayacağı görüşündedir.²⁷

Hadis rivayetinde semâyı kıraat’a tercih eden Evvâî’nin, her iki metotla alınan hadislerin rivayetinde kullanılan edâ siygalarını da ayırdığı anlaşılmaktadır. Rivayete göre, Muhammed b. Kesir, Evvâî’ye hadisini muhaddise arz eden, okuyan kişinin rivayette hangi edâ siygasını kullanacağını veya “*haddesenâ*” şeklinde rivayet edip edemeyeceğini sormuş; Evvâî de hadisi aldığı şekilde rivayet etmesini yani “*kara’tu veya kara’tu alâ fulan*” diyerek

²² Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa’d, *Tabakât’ül-Kübrâ*, Dâru’s-Sâdır, Beyrut, 1968, c.7, s.328

²³ Sezgin, *a.g.e.*, s.37.

²⁴ Tek kişi ise, “*haddesenâ*” ifadesi kullanılır. Bkz. el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s.390.

²⁵ Semâ ve kıraat metotları hakkında geniş bilgi için bkz. Hassan b. Abdurrahman er-Râmehurmûzî, *el-Muhaddisu’l-Fâsil beyne’r-Râvi ve’l-Vâ’î*, thk. Muhammed Accac el-Hatib, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1971, s.420-430.

²⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. el-Bağdâdî, *Kifâye*, s.271-277; Muhammed el-Hatib el-Accâc, *Usulü’l-Hadis Ulûmuhû ve Mustalahuhû*, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1989, s.235; Yücel, *a.g.e.*, s.62-66.

²⁷ Accâc, *a.g.e.*, s.235

nakledebileceğini belirtmiştir.²⁸ İbn Maîn de Evzâi'nin "*ahberanâ*" siygasını arz ve kıraat metoduna, "*haddesenâ*" yı da semâ yoluyla alınan hadislerin rivayetüne tahsis ettiğini belirtir.²⁹ İbn Salâh'a göre bu iki lafız arasındaki farka ilk defa dikkatleri çeken Evzâi ve İbn Cüreyc'tir.³⁰

Hadis rivayet metotlarından en makbulü olan semâ ve kıraatın amaçlarından biri de hadisin sıhhatini öğrenmektir. Konuyla ilgili olarak Evzâi şu açıklamayı yapmaktadır: "*Biz hadisi işittikten sonra, dirhemini sarrafa sorulduğu gibi hadisleri ashâbımıza arzederdik. Onların kabul ettiklerini alır, terk ettiklerini bırakırdık.*"³¹ Bu ve bunun gibi rivayetler, semâ ve kıraat meclislerinin amacının, yazı hatalarını tashih etme ve hadislerin yorumunu öğrenmenin dışında işitilen hadislerin rivayet edene aidiyetini ve sıhhatini tespit etme olduğunu da göstermektedir.

Semâ ve kıraat metotlarını en makbul ve üstün rivayet tarzı olarak kabul eden Evzâi'nin, icazet ve münavele yoluyla hadis rivayetini hoş karşılamamakla birlikte, bu metotla alınan hadislerle amel ettiği, fakat bunları tahdis etmediği nakledilmiştir.³² Nitekim, Hatîb el-Bağdâdi'ye göre, Evzâi'nin de aralarında bulunduğu ilk dönem âlimlerinin çoğu icâzeti kabul etmekte ve bu hadislerle amelin sahih olduğu görüşündedirler.³³ İmam Evzâi, icazet ve münavele yoluyla rivayetini geçerli kabul edilebilmesini, söz konusu yetersizlikleri giderecek veya asgariye indirecek şartlara bağlamıştır. Bu şartlardan biri, yazılı sahifenin tashih için şeyhe arz edilmesidir. Meselâ, İbn Şurayh, hadislerini istinsah ettiği Evzâi'den rivayet hakkı isteyince, Evzâi'nin, nüshayı alıp evine götürdüğü ve kendi yanındaki aslı ile karşılaştırıp hataları düzelttikten sonra rivayet hakkı verdiği nakledilmiştir.³⁴

²⁸ Râmehurmuşî, *a.g.e.*, s.431; el-Bağdâdi, *Kifâye*, s.299.

²⁹ Hüseyin Muhammed Mellah, *İmam Evzâi: Muhaddisen Hâfızan*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1993., s.236.

³⁰ İbn Salâh, *a.g.e.*, s.139-140.

³¹ İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, c.2, s.21; el-Bağdâdi, *a.g.e.*, s.431.

³² Râmehurmuşî, *a.g.e.*, s.437; Ebû Zekeriyya Yahya İbn Maîn, *et-Tarih*, thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf, Mekke, 1979, c.2, s.354; c.4, s.480; Zehebi, *Siyer*, c.7, s.114; el-Bağdâdi, *a.g.e.*, s.449; Ahmet Naim, *Sahih-i Buhârî Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, (Mukaddime), D.İ.B.Yay., Ankara, 1980, s.423.

³³ el-Bağdâdi, *Kifâye*, s.314; İcazetle amel edenler hakkındaki haberler için bkz. el-Bağdâdi, *a.g.e.*, s.317.

³⁴ el-Bağdâdi, *a.g.e.*, s.359.

Bir diğere şart da metotlara delâlet eden siygaların kullanılmasıdır. Yine rivayet hakkı almak üzere hadislerini ihtiva eden bir nüsha ile müracaat eden Ömer b. Abdilvahid'e (ö.180/796) Evzâî, nüshayı inceledikten sonra "*habberani*" edâ siygasıyla rivayet izni vermiştir.³⁵ Evzâî, icazet yoluyla alınan hadislerin rivayetinde "*haddese*" ve "*ahbere*" gibi siygaların kullanılmasını uygun görmemiş,³⁶ bu metoda "*habbere*" siygasını tahsis etmiştir. Evzâî'nin icazet ve münavele yoluyla alınan hadislerin rivayetini hoş görmediği şeklindeki düşüncesinin veya "bu yolla alınan hadislerle amel edilir, fakat tahdis edilemez" sözünün, aslında onun bu tür metotlarda "*haddesenâ*" gibi şifahî rivayete delâlet eden edâ siygasının kullanılmasına karşı çıktığı başka bir ifadeyle rivayet ederken "*haddesenî*" demeyiniz, şeklinde anlaşılması daha doğru olacaktır. Nitekim, Amr b. Seleme'den gelen rivayet de bu görüşü destekler mahiyettedir. Rivayete göre, Amr b. Seleme, Evzâî'ye münavelede "*haddesenâ*" lafzının kullanılıp kullanılmayacağını sorduğunda Evzâî, "*eğer sana hadisi şifâhen tahdis etmişsem, diyebilirsin*" cevabını vermiş, aynı soru "*ahberanâ*" hakkında sorulduğunda da "hayır" demiş ve bu yolla aldığı hadislerin rivayetinde "*kâle Ebû Amr*" diyeceğini belirtmiştir.³⁷

Ayrıca Evzâî'nin, münavelede "*enbeenâ*" ve "*an*" siygalarının da kullanılabilirliği görüşünde olduğu belirtilir.³⁸ Dolayısıyla Evzâî, özellikle "*haddesenâ*" ve "*ahberanâ*" gibi siygaların bu metotlarla alınan hadislerin rivayetinde kullanılmasına karşı çıkmıştır. Yoksa, Evzâî, talebelerine bu metotlarla hadis verdiği gibi hocaları Yahya b. Ebî Kesir ve Zührî'den de münavele ve mükâtebe yoluyla hadis almıştır.³⁹ Yücel'in de belirttiği üzere, "Evzâî'nin, münavele yoluyla rivayetten sakındığı ve şartlarına uygun olarak bu yolla rivayet ettiği şeklindeki haberlerde görülen çelişkinin kaynağının da aynı olduğu anlaşılmaktadır. Evzâî de

³⁵ Râmehurmuşî, *a.g.e.*, s.436-437.

³⁶ Zeynüddin Abdirrahman b. Ahmed el-Hanbelî İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizi*, thk. Seyyid Subhî Câsim el-Bedrî, Matbaâtu'l-Ânî, Bağdat, 1976, s.216.

³⁷ Râmehurmuşî, *a.g.e.*, s.436; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s.330; Ebû Ömer Yusuf b. Abdilberr en-Nemerî el-Kurtubî İbn Abdilberr, *Câmiu Beyâni'l-İlm ve Fadlihi vemâ Yenbağî fi Rivâyetihi ve Hamlihî*, nşr. Abdurrahman Hassan Mahmud, Dâru'l-Kütübî'l-Hadisiyye, Kahire, 1975, c.2, s.178-179.

³⁸ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s.332.

³⁹ Râmehurmuşî, *a.g.e.*, s.437; el-Bağdâdî, *Kifâye*, s.321-322; İbn Abdilberr, *a.g.e.*, c.2, s.179.

aranılan şartlara uymayan münavele ile rivayet etmemiş, şartlarına uygun olarak rivayette ise herhangi bir sakınca görmemiştir.⁴⁰

2.3. Hadis Tahammül ve Edâ Siygaları Hakkındaki Görüşü

Hadis usulüne bakıldığında, edâ siygalarından herhangi birinin hadis öğrenim ve öğretim metotlarından hangisine tahsisi hususunda muhaddisler arasında ittifak olduğu söylenemez. Evzâi'nin de içinde yer aldığı, rivayette dikkat ve titizliği ile şöhret kazanmış hadisçilerin çoğunluğu, edâ siygalarının hadis alınacağı metoda açıkça delâlet etmesini tercih etmişlerdir.⁴¹ H.II. asrın ilk yarısından itibaren başlayan edâ siygalarının belirli metotlara tahsisinin daha sonraki asırlarda da yaygınlaştığı belirtilmektedir.⁴²

H.II. asrın ikinci yarısında ise çoğunluk semâ ve kıraat tarzı rivayetlerde "*ahbarenâ*" lafzını tercih etmiştir. Ancak hadis halkasında yalnız veya başkaları ile beraber olunup olunmadığının açıkça ifade edilmesi gerekiyordu. Nitekim Evzâi'ye bir defasında öğrencilerinden biri tarafından "Senden bir çok hadis istinsah ettim. Rivayetimde hangi lafzı kullana bilirim?" diye sorulunca Evzâi "*yalnız sana okuduğum hadislerin hepsi için haddesenî, sana başkaları ile beraberken okuduklarım için haddesenâ; bana yalnız arzettiklerin için ahberânî ve senin bulunduğun topluluktan birinin bana arzettikleri içinse ahberanâ siygasını kullan. Yalnız sana icâzet verdiğim rivayetleri habberanî, bir toplulukla beraber aldığın icazette ise habberanâ lafızlarıyla naklet*" cevabını vermişti.⁴³

Rivayet siygalarının kullanımında titizlik gösteren Evzâi'nin "Sünenü'l-Evzâi"deki rivayetlerine bakıldığında, birkaç istisnası dışında, hemen her bir haberi isnadıyla yani rivayet zinciriyle naklettiği görülecektir.⁴⁴ Evzâi, Sünen'deki hadisleri genel olarak, %60 oranda "*an fulân, an fulân*" şeklinde an'ane yöntemiyle rivayet etmektedir. "An'ane" yoluyla rivayetten sonra en çok kullan-

⁴⁰ Yücel, *a.g.e.*, s.71.

⁴¹ İbn Receb, *a.g.e.*, c.256, 257, 260

⁴² Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah Hâkim en-Nisâbüri, *Kitâbu Ma'rifeti Ulûmi'l-Hadis, Dâru İhyâi'l-Ulûm*, Beyrut, 1986, s.260.

⁴³ Râmehurmuşî, *a.g.e.*, s.432; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s.302

⁴⁴ Bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.396, hn.1275, s.402, hn.1296, s.404, hn.1303, s.406, hn.1312, s.408, hn.1320.

dığı rivayet siygası yaklaşık %33 oranla “*haddesenâ*” ve “*haddesenî*” dir. Aynı şekilde yer yer “*belağani/belağanâ, ahberani/ahberanâ, enbeenâ, kâle, ketebe ve semi'tu*” gibi rivayet siygalarını da kullanmıştır.

Görüldüğü üzere Evzâî, yaşadığı asrın rivayet geleneğine uyarak, muhtemelen işittiği hadisler de dahil olmak üzere, haberleri genellikle “an fulan, an fulan” şeklinde rivayet etmiştir. Evzâî “*an*” tabirinin münavele yoluyla alınan hadislerin rivayetinde kullanılabileceğini söylemiştir.⁴⁵ Sözü edilen siyga kolaylık sağlaması sebebiyle semâ yoluyla alınan hadislerin rivayetinde kullanıldığı gibi, semâ metoduyla alınmayan hadisler için de kullanılmıştır. Evzâî'nin, “*haddesenî ve haddesenâ*” edâ siygalarını semâ, kıraat ve arz gibi metotlara tahsisini⁴⁶ dikkate aldığımızda, bu siygalarla naklettiği rivayetlerin çoğunluğunun şifâhî rivayete delâlet ettiği sonucuna varılabilir. Evzâî'nin “*haddesenî*” formuyla yani hocası rivayet ederken yalnız kendisinin bulunduğu bir ortamda aldığı hadislerin sayısı, “*haddesenâ*” siygasıyla alınanlara göre daha fazladır.⁴⁷

Evzâî, İbn Cüreyc, Şeybânî gibi âlimlerin “*ahberani ve ahberanâ*” siygasını kıraat metoduna tahsis ettikleri nakledilir.⁴⁸ Bununla birlikte Evzâî'nin bu siygayı münavele metodunda kullanmaya da cevaz verdiği rivayet edilmiştir.⁴⁹ Ancak, Evzâî'ye göre “*ahberanâ*” genelde arz yoluyla alınan hadislerin rivayetinde tercih edilir. Nitekim, Evzâî, herhangi bir şekilde elde ettiği hadis kitabını kendisine arz eden bir talebesine, kitabı inceleyip iade ettiğinde rivayette bulunurken “*ahberani Evzâî*” diyebileceğini açıklamıştır.⁵⁰ Evzâî'nin Sünen'de “*ahberani ve ahberanâ*” edâ siygalarıyla rivayet ettiği hadis sayısı tespitlerimize göre 36'dır.

⁴⁵ Râmehurmuşî, *a.g.e.*, s.436; el-Bağdâdî, *Kifâye*, s.330; İbn Abdilberr, *a.g.e.*, c.2, s.176-178.

⁴⁶ Râmehurmuşî, *a.g.e.*, s.522-523; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s.339; Ebu'l-Fadl b. Musa el-Yahsubî Kadı İyaz, *el-İlmâ ilâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâyeti ve Takyîdi's-Semâ*, Mektebetü Dâru't-Türâs, Kahire, 1970, s.127; İbn Receb, *a.g.e.*, s.254.

⁴⁷ Bu tarz rivayetlerine örnek olarak bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.91, hn.258, s.103, hn.308, s.150 hn.471, s.196, hn.628, s.545, hn.1768.

⁴⁸ Râmehurmuşî, *a.g.e.*, s.432-433; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s.338-339; İbn Abdilberr, *a.g.e.*, c.2, s.50; Kadı İyaz, *a.g.e.*, s.127.

⁴⁹ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s.322.

⁵⁰ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s.332.

Bunlardan 9'u "*ahberanâ*" diğerleri ise "*ahberanî*" siygasıyla nakledilmiştir.⁵¹

"*Haddese*" ve "*ahbera*" tabirlerinin ayrı mütalaa edilmesi görüşünde olan Evzâi, bu ayrıma ilk dikkat çeken muhaddistir.⁵² Evzâi'nin "*ahberanî*" tabirinin arz yoluyla alınan hadislere tahsisi görüşü yaygın hale geldikten sonra muhaddisler tarafından başlangıçta, hadisi şeyhten doğrudan doğruya vasıtasız olarak alma anlamında aynı şekilde kullanılan bu iki tabir arasında fark gözetilmeye başlanmıştır. "Bunun içindir ki, *ahberanâ* lafzı, *haddesenâ* gibi özellikle şeyhten semâyı değil de, şeyhin huzurunda okumayı ifade etmeye başladığında, aralarında umum-husus ilişkisi gerçekleşmiştir. Böylelikle, her hadis rivayeti için *ahberanâ* siygası kullanılabilmişse de her haber nakletmeye tahdis denilememeye başlanmıştır."⁵³

Evzâi'nin kıraat metoduna delalet etmek üzere "kara'tu" siygasını⁵⁴; icazet yoluyla alınan hadislerin rivayetinde "*habberanî/habberanâ*" siygalarını⁵⁵; mükâtebe metodunda "ke-tebe"⁵⁶ siygalarının kullanılmasını tercih etmiştir. "Dedi ki, dedi" manasına gelen "kâle" siygasının ise, münavele ve icazet gibi yazılı kaynağa delâlet eden rivayet metotlarında kullanılması görüşündedir.⁵⁷ Evzâi, bazen bizzat işitmediği halde, kendisine vasıtalı olarak ulaşan bir haberi "*enbee*" siygasının meçhul formu olan "*ünbi'tü*" ifadesiyle rivayet etmektedir. Evzâi'nin bu şekilde rivayet ettiği hadis sayısı dördttür.⁵⁸ Bu durum, onun senedde ismini zikrettiği râviden hadisi işitmediğini yani bir vasıtayla kendisine ulaştığını açıkça gösterir. Bu ise, Evzâi'nin rivayet ederken, edâ siygalarında titiz ve dikkatli olduğunu gösterir.

Evzâi'nin h.II. asrın en belirgin özelliklerinden biri olarak ba-

⁵¹ Diğer misaller için bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.105, hn.316, s. 139, hn.429, s. 188, hn.596, s. 232, hn.753.

⁵² el-Bağdâdî, *Kifâye*, s.297.

⁵³ Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, T.D.V.Yay., Ankara, 1992, s.15.

⁵⁴ İbn Maîn, *a.g.e.*, c.2, s.354; c.4, s.460, 480.

⁵⁵ Râmehurmuşî, *a.g.e.*, s.432, 436; Kadı İyaz, *a.g.e.*, s.127.

⁵⁶ Râmehurmuşî, *a.g.e.*, s.441-442.

⁵⁷ İbn Abdilberr, *a.g.e.*, c.2, s.178-179.

⁵⁸ Örnekler için bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.67, hn.160; s. 85, hn.236, s. 685, hn.2205.

zen “*beleğani/belağanâ*” siygasıyla isnadsız bazı haberler rivayet ettiğini görmekteyiz. “Sünneü'l-Evzâi” de “Beleğanâ Ömer b. Hattab...”,⁵⁹ “Beleğanâ enne'n-Nebiyye kâle...”,⁶⁰ “Beleğnâ an Ali b. Ebî Talib ”⁶¹ gibi rivayetler bu siyganın kullanıldığı bazı örneklerdir.⁶² Ayrıca “er-Redd alâ Siyeri'l-Evzâi” adlı eserde de Evzâi'nin bu tarz siygayla yaptığı rivayetlere rastlamak mümkündür.⁶³ Evzâi'nin de kullandığı ve dönemin belirgin üslubunu da yansıtan bu siygayla alınan hadislerin munkatı ve mürsel oldukları görülür.

Evzâi'nin, dönemin yaygın üslubunu kullansa da, daha sonraki dönemlerde geliştirilen hadis tahammül yollarına delâlet eden siygaları kullanma cihetine giderek bir temel oluşturduğu söylenebilir. Nitekim, edâ siygalarının belli tahammül metotlarına tahsis edilmesi gerektiği kanaatinde olan Evzâi, edâ siygalarının kullanımında titiz davranmaya çalışmıştır. Nitekim Evzâi, usul kaynaklarında “*haddese*” ve “*ahbera*” siygaları arasında tahdis ve ihbar noktasında ayrıma giden ilk kişilerden biri olarak zikredilir.⁶⁴

3. Evzâi'nin İsnad Anlayışı Ve Kullanımı

Evzâi'nin rivayet metodunu işlerken belki de üzerinde en fazla durulması gereken husus, onun hadis rivayetindeki isnad kullanımını olsa gerektir. Zira, hadisçiliğine yöneltilen eleştirilerinin arka planında isnad kullanımıyla ilgili hususlar yer almaktadır. “Sünenü'l-Evzâi” adlı eserden hareketle Evzâi'nin isnad anlayışı, şekil yani teknik bilgi ve tatbik açısından olmak üzere iki farklı boyutta değerlendirilecektir

3.1. Evzâi'nin İsnad Anlayışı

Hadisleri kaynağına kadar ulaştırmada önemli bir işlevi yerine getiren ve fonksiyonel değere sahip olan isnad, dinî bir zaruret

⁵⁹ eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.269, hn.870.

⁶⁰ eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.408, hn.1320.

⁶¹ eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.420, hn.1357.

⁶² Evzâi'nin belağ siygasıyla naklettiği diğer rivayetler için bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.372, hn.1201, s.387, hn.1251, s.521, hn.1693.

⁶³ Ya'kûb b. İbrahim el-Ensâri Ebû Yusuf, *er-Redd alâ Siyeri'l-Evzâi*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgâni, Lecnetü İhyâil-Maâri'î'n-Numâniyye, Kahire, 1938, s.89, 91, 100, 104, 117.

⁶⁴ İbn Salâh, *a.g.e.*, s.140.

olarak algılanmıştır.⁶⁵ Tâbiûn ve daha sonraki devirlerde yaşayan âlimlerin, hadislerin muhafazası için önemli bir unsur olarak gördükleri isnadın ehemmiyetine ilişkin dikkat çekici ifadeleri mevcuttur.⁶⁶ H.II. asır muhaddislerinden İmam Evzâi de isnada teorik planda gereken önemi vermiş ve ilmin yok olmasını isnadın yok olmasıyla özdeş saymıştır.⁶⁷ Evzâi, isnadın önemini yalnızca sözle ifade etmekle kalmamış, aynı zamanda rivayet edilen hadislerin isnadını sorarak, isnaddaki şahısların durumunu incelemiştir. Rivayete göre Evzâi, Said b. Abdülaziz'e işittiği hadisi kimden aldığını sormuş, o da, "*sana ve bana göre sika olan Sadaka b. Abdullah*" cevabını vermiştir.⁶⁸ Hadiste isnadı soruşturan ve sika gördüğü kişilerden nakletmeye özen gösteren Evzâi'ye naklettiği hadisi kimden aldığı sorulunca, "Bu hadisi senin için değil, kendim için tahammül ettim ve sika gördüğüm kimseden aldım." diyerek cevap vermiştir.⁶⁹

Evzâi'nin, isnad araştırmasına önem verdiği gibi hadisi kaynağına en kısa yoldan ulaştıran âli isnadları tercih ettiği görülmür.⁷⁰ Nitekim Sünen'de Evzâi'nin naklettiği muttasıl ve müsned isnadlarda, kendisi ile Hz. Peygamber arasında genellikle üç râvî varken,⁷¹ bazı rivayetlerde iki ya da dört râvî vardır.⁷² Çok az olsa

⁶⁵ İsnad sisteminin yapısı hakkında geniş bilgi için bkz. Osman Güner, "Rical tenkidi Sisteminin Temel Karakteristiği ve Aktüel Değeri", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c.2, s.1, ss.127-137.

⁶⁶ Bkz. Râmehurmuşî, *a.g.e.*, s.209; el-Bağdâdî, *Kifâye*, s.392-393; es-Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî fi Şerhi Takribi'n-Nevevî*, thk. Ahmed Ömer Haşim, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1985, c.2, s.160.

⁶⁷ Accâc, *es-Sünne Kable't-Tedvin*, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire, 1988, s.223.

⁶⁸ Cemaleddin Ebu'l-Haccac Yusuf el-Mizzî, *Tehzibu'l Kemal fi Esmâi'r-Ricâl*, thk ve tlk. Beşşâr Avvad Mâ'ruf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1992, c.3, s.346; Abdullah Muhammed el-Cubûri, *İmam Evzâi: Hayatuhû ve Arâuhû ve Asruhû*, Dâru'r-Risâle, Bağdat, 1980, s.226.

⁶⁹ Ebu'l Kâsım Sikâdüddin Ali b. Hassan b. Hibetullah İbn Asâkir, *Tarihu Dimeşk*, thk. Ali Şîri, Dâru'l Fikr, Beyrut, 1982, c.23, s.186.

⁷⁰ Örnek olarak Evzâi'nin Ebû Hanîfe ile tartıştığı refu'l-yedeyn meselesi verilebilir. Bkz. İbnu'l-Humâm, *Fethu'l Kadîr*, Dâru's Sadr, Beyrut, c.1, s.219; Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy Leknevî, *el-Ecvibetü'l-Fâdile li'l-Es'ileti'l-Aşarati'l-Kâmile*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Mekbetü'l-Matbûâti'l-İslamiyye, Beyrut, 1993, s.212; Ali isnad ve önemi hakkında bkz. Hâkim en-Nisâbüri, *a.g.e.*, s.5-12.

⁷¹ Bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.201, hn.643, s.567, hn.1839, s.482, hn.1580.

⁷² Bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.19-22, hn.9-21, s.94-97, hn.271-285, s.169, hn.539.

bile bazen beş râvînin yer aldığı da olmaktadır.⁷³ Evzâî ile Hz. Peygamber arasında çoğunlukla iki ve üç râvînin bulunması, âli isnada önem verdiği ve rivayetlerinin büyük bir kısmının âli isnadlardan oluştuğunu gösterir. Rivayetlerin, râvî sayısının azlığı sebebiyle kaynağa yakın olması isnadın kazandığı değeri ifade eder. Nitekim İbn Salâh'a göre bir hadisin isnadının âli olması, o hadisin şüphelerden uzak olması demektir.⁷⁴ Buna göre Sünen'deki hadislerin isnadlarının, Kütüb-i Sitte'ye nispetle daha âli oldukları ortadadır. Ayrıca, isnad sistemi büyük çapta geliştirilince, âli isnad beş mertebede değerlendirilmiş, uluvvu isnadın ikincisi, sahih olmak şartıyla hadis imamlarından A'meş (ö.148/765), İbn Cüreyc (ö.150/767), Evzâî (ö.157/774), Şu'be (ö.160/777), Sevrî (ö.161/778), Mâlik (ö.179/795), Hammad b. Zeyd (ö.179/795) ve Süfyan b. Uyeyne (ö.198/813) gibi bir hadis imamına yakın bulunmak olarak açıklanmıştır.⁷⁵

Rivayet sisteminin gelişim sürecinde isnadlar sıhhat açısından değerlendirmeye tâbi tutulmuş, "esahhu'l-esânid" olarak tanımlanan en sahih isnadlar muhaddislere ve beldelere göre itibarî olarak değişmekte olup biri diğerinden farklılık göstermiştir.⁷⁶ Örneğin, Suriye'nin en sahih isnadının, *Evzâî- Hassan b. Atiyye-Sahâbe* zinciriyle gelen isnad olduğu nakledilir.⁷⁷ Bu anlamda, Evzâî'nin isnad sahasındaki otoritesinden olsa gerek, Subkî, Evzâî'nin bu (isnad) ilminin ustalarından olduğunu belirtmiştir.⁷⁸

Sünen'de Hâkim'in kriterlerine göre "esahhu'l-esânid" kabul edilen altı çeşit isnad bulunmaktadır: i. *Evzâî-Yahya b. Ebî Kesir-Ebû Seleme-Ebû Hureyye-Hz. Peygamber* ii. *Evzâî-Zührî-Said b. Müseyyeb-Ebû Hureyye-Hz. Peygamber* iii. *Evzâî-Zührî -Sâlim-Babası-Hz. Peygamber* iv. *Evzâî-Zührî-Sâlim-İbn Ömer-Hz. Peygamber* v. *Evzâî-Zührî-Enes b. Mâlik-Hz. Peygamber* vi. *Evzâî-Ma'mer-Hemmam-Ebû Hureyre-Hz. Peygamber* Bu tür senedlerin toplam sayısı 138 olup merfû' hadisler içerisindeki oranı yaklaşık

⁷³ Bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.99, hn.289, s.381, hn.1230.

⁷⁴ İbn Salâh, *a.g.e.*, s.256.

⁷⁵ Hâkim, *a.g.e.*, s.12; Ahmet Naim, *a.g.e.*, s.193.

⁷⁶ Esahhu'l-Esânid konusundaki farklı görüşler ve değişik örnekleri için bkz. Hâkim, *a.g.e.*, s.53-56.

⁷⁷ Hâkim, *a.g.e.*, s.56; Suyûtî, *a.g.e.*, c.1, s.84.

⁷⁸ Tâcuddin Ebu Nasr Abdülvehhab b. Ali es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trz.c.1, s.318.

%10'dur. Bu hususiyetin Sünen'e ihtiva ettiği senedlerin sıhhati açısından ayrı bir değer kazandırdığı söylenebilir.

3.2. Evzâi'nin İsnad Kullanımı

Evzâi'nin isnada teorik düzlemde yaptığı vurgunun yanı sıra rivayetlerindeki isnad tatbiki konusu da önem arz etmektedir. Bu bakımdan h.II. asırda isnad sisteminin gelişim sürecini de dikkate alınarak, "Sünenü'l-Evzâi" bağlamında Evzâi'nin isnad kullanımını tespitte çalışacağız.

Kaynakların verdiği bilgiler ışığında, "isnad" teriminin h.I. asrın ortalarında ve belki de daha önce bilindiği ve teknik bir terim olarak kullanılmaya başlandığı söylenebilir.⁷⁹ Hadis ricalini soruşturma anlamında isnad sisteminin temelini, sahâbe zamanında atıldığı fakat o dönemde isnad kullanımının, daha sonraki nesillerde olduğu kadar gerekli olmadığı ve sadece daimi olmasa da sahâbenin birbirinden rivayetinde gerçekleşebileceği belirtilmelidir. Tâbiün döneminde senet soruşturması çoğalmakla birlikte isnadın, rivayet sisteminin zorunlu ve ayrılmaz bir parçası olduğunu söylemeye nakillerin imkan vermediği görülür.⁸⁰ Bu noktada öncelikle belirtmek gerekir ki, sosyolojik hadiselerde olduğu gibi, hadiste de mütekâmil bir isnad kullanımının yerleşmesi ve sistemleşmesi belli bir süreç takip etmiştir. İsnad sisteminin, tabî seyri içerisindeki gelişimi ve şartların etkilemesi sonucu meydana gelen kullanım sahasında farklı boyutları söz ko-

⁷⁹ Meselâ, A'zamî'ye göre, isnad sistemi Hz. Hz. Peygamber zamanında başlamış ve h.I.yüzyılın sonuna doğru da ilmi bir hüviyete bürünmüştür: "Sahâbe döneminde haberi kabulde kullanılan tetkik ve tesebbüt metotları isnad sisteminin henüz gelişmemiş şekilleri idi. H.40-50 senesinde sistem, dönem kargaşası yüzünden büyük bir önem kazandı. I.yüzyılın sonuna doğru tam bir ilmi hüviyete büründü. Muhammed Mustafa A'zamî, *İslâm Fıkhı ve Sünnet, Oryantalist Schaht'a Eleştiri*, trc. Mustafa Ertürk, İz Yay., İstanbul, 1996, s.190.

⁸⁰ Hasan el-Basrî (ö.110/728), sened zikretmemesinin gerekçesini, mürsel hadisleri sorulduğunda "Vallahi biz yalan söylemezdik, bize yalan da söylenmedi. Horasan'a gazveye gittiğimizde yanımızda Muhammed'in ashâbından üç yüz kişi vardı" diyerek açıklamıştır. Bkz. Ekrem Ziya Umerî, *Buhûs fî Târîhi's-Sünneti'l-Müşerrefeti*, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 1984, s.173; Katâde (ö.118/736)'nin de isnadları bildiği fakat vakitten tasarruf etmek için meclislerde isnad zikretmediği belirtilir. Fakat daha sonra Hammad b. Ebi Süleyman'ın hadislerde isnada riayet ettiğini görünce rivayetlerde senedleri zikretmeye başladığı nakledilir bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, c.8, s.230-231; Umerî, *a.g.e.*, s.75.

nusu olmuştur.⁸¹ Şâ'bi (ö.103/721) ve Zührî (ö.124/742) gibi tâbiûn muhaddislerinin gayretleriyle sistem yavaş yavaş gelişmekle birlikte, h.II. asırda daima kullanılan muttasıl bir isnad metodu henüz yerleşmemiştir.

Evezâi'nin döneminde isnad sistemi henüz tam olarak yerleşmediğinden senedlerin muttasıl olma şartı da tam olarak uygulanabilmiş değildir. Nitekim, bu dönem hadis literatüründe mürsel haberlere rastlanıldığı gibi Evzâi de mürsel ve munkatı haberler nakletmiştir. Sünen'de Evzâi'nin rivayetlerindeki kaynak râvî hakkındaki tereddütler, meçhul râvîler, şek ifadeleri vb. isnad problemleri ve mürsel/munkatı haberler, her ne kadar sonraki dönem hadis kriterlerince zayıf addedilse de döneminin isnad anlayışını yansıtır. Kaldı ki, onun döneminde bu kullanımlar oldukça yaygın olup daha sonraki asırlarda görüldüğü gibi birer eksiklik olarak ta değerlendirilmeyordu.

İslâm'da isnad tatbikinin h. II. asır gibi geç dönemlere ait bir gelişme olduğu düşüncesini paylaşan müsteşriklerden Schacht, Ebû Yusuf'un "er-Redd alâ Siyeri'l-Evzâi" adlı eserindeki isnad tatbikinden hareketle, Evzâi'nin isnad konusunda gevşek davrandığını ve isnadsız rivayette bulunduğu görüşünü ileri sürer.⁸² Mesela, Evzâi, "Hz. Peygamber tarafından yerine getirilen sünnet; Her kim (savaşta) hasmını öldürürse, öldürülene ait mallar öldüreninindir...."demektedir. Gerçekten de Ebû Yusuf'un "er-Redd alâ Siyeri'l-Evzâi" adlı eserine bakıldığında Evzâi'nin, Hz. Peygamber'in tatbikatına ve kimi yerde de kavli hadislerine dayandığı meselelerde rivayetleri doğrudan Hz. Peygambere atfederek isnadsız aktardığı görülecektir.⁸³ Bu husus, ilk devir fakihlerin meseleyle ilgili hukukî noktaya vurgudan dolayı senetleri zikretmeme şeklindeki yöntemlerinin bir gereği olarak değerlendiril-

⁸¹ İsnad sisteminin tarihi süreci hakkımda genel bir değerlendirme için bkz. Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Etüt Yay., Samsun, 2001, s.180-189.

⁸² Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford, London, 1950, s.163-164; Schacht'ın iddiası, isnadın tedricî olarak uydu-
rulmak suretiyle geliştirildiği, isnadlar sahâbe dönemine doğru kaydırılarak artmış, ilk döneme ait isnadların klasik koleksiyonları döneminde tamamlanmış olduğu şeklindedir. Schacht'ın iddiasının değerlendirilmesi hakkında bkz. A'zamî, *İslâm Fıkhı*, s.220.

⁸³ Bkz. Ebû Yusuf, *a.g.e.*, s.5, 14, 17, 22, 23, 37, 39, 63, 66.

miştir.⁸⁴ Bunun da ötesinde bu haberin, Evzâi'nin orijinal ifadesi olmayıp, Ebû Yusuf tarafından özetlenmiş ya da iktibas olabileceği hususu da hatıra gelmektedir. Dolayısıyla Evzâi'nin bu rivayeti isnadla rivayet edip etmediği noktasında kesin bir şey söylemek mümkün gözükmemektedir.

Bununla birlikte, Sünenü'l-Evzâi'de Evzâi'nin benzer tarzda isnadsız yani mürsel ve belağ rivayetlerinin yer alması, bunun o dönemde kabul gören ve tartışılmayan irsal tatbikatının sonucu olduğunu düşündürmektedir.⁸⁵ Bu noktada o dönemde hüccet kabul edilen ve kullanımı yaygın olan mürsel rivayetlerinden dolayı Evzâi'nin isnad hususunda gevşek davrandığı veya ihmal ettiği sonucuna varmak pek tutarlı görünmemektedir. Çünkü, bir dönemi, sonraki dönemin şartlarına ve kriterlerine göre değerlendirmektense, kendi özellikleri ve yapısına göre tahlil etmek daha nesnel ve bilimsel olacaktır.

3.3. İsnad Kullanımına Yönelik Eleştiriler

Evzâi'nin hadisçiliğine yöneltile eleştirilerin başında mürsel ve munkatı hadise olan yaklaşımı yer almaktadır. H.II. asrın ilk yarısından itibaren kullanıldığı anlaşılan⁸⁶ mürsel hadis, Ebû Dâvud'un (ö.275/888) verdiği bilgiye göre, h.II. asırda Süfyân es-Sevrî, Evzâi, Mâlik gibi muhaddisler tarafından delil olarak kullanılmıştır.⁸⁷ Tâbiün devrinde mürsel rivayetlerin delil olması yönünde icma olduğu da ileri sürülmüştür. İsnadın henüz tekâmül sürecini tamamlamadığı ve muttasıl isnadlı senedlerin kullanımının tam anlamıyla yerleşmediği bir dönemde, munkatı isnadların olması kaçınılmazdır. Bu bakımdan Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen ve Evzâi'nin hadiste zayıf olduğu şeklindeki eleştirinin arka planında muhtemelen Evzâi'nin dönemin anlayışına uygun olarak mürsel/munkatı hadisle amel etmesi ve ihticacda bulunması olsa gerektir.⁸⁸ Evzâi'nin yaşadığı dönemde mürsel hadisleri kabulde ve rivayette bir sorunun yaşanmadığı

⁸⁴ A'zamî, *İslam Fıkhı*, s.168.

⁸⁵ Bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.387, hn.1251; s.397-398, hn. 1279, 1280, 1281, 1282, s.413, hn.1332.

⁸⁶ Hüseyin el-Muallimî'nin (ö.150/767) "Yahya b. Ebî Kesir'e bu mürseller kimdendir diye sorardık" dediği nakledilir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, c.6, s.30

⁸⁷ İbn Salâh, *a.g.e.*, s.55; Mürselin delil olması yönündeki görüşler için bkz. Hâkim, *a.g.e.*, s.25.

⁸⁸ Suyûtî, *a.g.e.*, c.1, s.202-203.

göz önüne alındığında, mürsel hadislerin sayısının sonraki dönem eserlerine göre fazla sayıda olması gayet tabiidir. Nitekim, Evzâî'nin müsned hadislerinin sayısının bin civarında iken, mürsel ve mevkûf hadislerinin binlerce olduğu kaydedilmektedir.⁸⁹ Sünenü'l-Evzâî'de ise özellikle Kitâbu's-Siyer ve Kitâbu'l-Humus ve Kısmetu'l-Ganâim'de mürsel rivayetlerin sayısı oldukça fazladır.

Evzâî'nin Sünen'inde senedinde irsal olan rivayetlerine bakıldığında bir kısmı Evzâî'nin, doğrudan Hz. Peygamber'den naklettiği mürsel rivayetler şeklinde iken, mürsellerin çoğunluğu tâbiun mürselleri tarzındadır. Evzâî'nin bu tarz mürsel rivayetleri, genellikle hocaları Yahya b. Ebî Kesir, Hassan b. Atiyye, Urve b. Ruveym ve Abede b. Ebî Lubâbe kanalıdır. Evzâî'nin, doğrudan Hz. Peygamber'den naklettiği mürsel rivayetlerde çoğunlukla "beleşanâ" siygasını kullanmakla birlikte "kâle Resulullah" şeklinde de rivayet ettiği olmuştur.⁹⁰ Evzâî'nin Hz. Peygamber'den naklettiği mürsel rivayetlerin, genellikle fiilî hadisler olduğu yani Hz. Peygamber'in uygulamalarına işaret ettiği görülmüştür. Nitekim, herhangi bir konu hakkında görüşünü teyit noktasında Hz. Peygamber'in uygulamalarına direkt atıfta bulunur.

Evzâî'nin, bilhassa Kitâbu's-Siyer ve Humus bölümlerinde Hz. Peygamber'den doğrudan yaptığı mürsel rivayetleri olduğu gibi, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali, Ebû Hureyre, Ebû Ubeyde b. Cerrah'tan yaptığı munkatı mevkûf rivayetleri de vardır.⁹¹ Ayrıca, Evzâî'nin Urve b. Zübeyr (ö.94/713), Ebû Seleme (ö.94/713), İbn Muhayriz (ö.99/717), Ömer b. Abdülaziz (ö.101/719), Halid b. Ma'dan (ö.103/721), Hasan el-Basrî (ö.110/728) gibi mülâki olmadığı bilinen tâbiün râvilerinden ve mülâki olduğu halde hadis almadığı kuvvetle muhtemel olan İbn Sirin'den (ö.110/728) yaptığı rivayetler de munkatı sayılır.⁹²

⁸⁹ Cubûrî, *a.g.e.*, s.58.

⁹⁰ Diğer misaller için bkz.eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.50, hn.103, s.120, hn.366, s.402, hn.1296, s.406, hn.1312, s.408, hn.1320.

⁹¹ Bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.396-397, hn.1275, 1276, 1277, 1278, s.401, hn.1293, s.404, hn.1303, s.420, hn.1357.

⁹² Bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.76, hn.195-196.

Evezâi'nin "belâğ" siygalarıyla naklettiği isnadlar da munkatı hükmünde olup tenkit edilmiştir.⁹³

İsnadsız naklettiği rivayetlerin ibadet, muamelat ve ukübâtın dışında çoğunlukla Kitâbu's-Siyer bölümünde olması, bilhassa bu sahada isnad kullanımının hadisteki kadar yaygınlık kazanmadığı ve tam tekâmül etmediğini ya da titizlik gösterilmediğini düşündürmektedir. Ancak, burada dikkati çekilmesi gereken önemli bir husus da, râvileri tarafından munkatı, mürsel ve munkatı olarak nakledilen hadislerin, sonraki dönem kaynaklarında ya da farklı bir varyantında muttasıl hale gelmesidir. Söz konusu ihtimalden dolayı Evzâi'nin gerek Sünen'de derlenip bir araya getirilen ve gerekse kendisinden sonraki hadis mecmularında yer alan rivayetlerinin Evzâi'nin isnad anlayışını ve tatbiki-ni tam anlamıyla yansıtmayabileceği ihtimalini göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Sünenü'l-Evzâi'de en çok dikkati çeken bir husus da, yaklaşık 37 isnadda meçhul râvîye yer verilmesi, tanınmayan kimse-lerden rivayette pek mahzur görülmemiş olmasıdır. Teknik olarak "cehâletü'r-râvî" denilen ve haberin zayıf sayılmasını gerektiren bu durum, Evzâi'nin ve hatta onun döneminin belirgin özellikle-rinden olduğu söylenebilir. Zira, Mamer b. Râşid'in (ö.153/770) Câmi'inde değişik formlarda⁹⁴, Ebu Yusuf'un "er-Redd"adlı ese-rinde "haddesenâ eşyâhunâ ani'z-Zühri",⁹⁵ "haddesenâ es-sikatu an Resulillah",⁹⁶ "ahberanâ ba'du ashâbinâ"⁹⁷; İmam Mâlik'in Muvattâ'ında "ammen haddeshû",⁹⁸ "an raculin",⁹⁹ "an raculin mine'l-muhâcirîn"¹⁰⁰ şeklinde örneklerine rastlanan meçhul râvîli

⁹³ Belâğ siygalarıyla yapılan rivayetlerin mürsel olarak değerlendirilmesi hakkında bkz. Nureddin Itr, *Menhecü'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadis*, Dâru'l-Fıkr, Dımeşk, 1989, s.370.

⁹⁴ Ma'mer b. Raşid'in Câmi'in de naklettiği meçhul râvîli senedler için bkz. Ebu Bekir b. Hemmam es-San'ânî Abdurrezzak, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî, el-Meclisü'l-İlmî, Beyrut, c.10, s.392, 401, 410, 417, 438, 452, 460; c.11, s.31, 95, 119, 176, 189, 323, 335,397

⁹⁵ Ebû Yusuf, *a.g.e.*, s.10.

⁹⁶ Ebû Yusuf, *a.g.e.*, s.31-32.

⁹⁷ Ebû Yusuf, *a.g.e.*, s.73.

⁹⁸ Malik b. Enes, *el-Muvatta*, thk. M. Fuad Abdülbâki, Çağrı Yay., İstanbul, 1992, 5/Cum'a, 18, (c.1, s.110).

⁹⁹ Muvattâ, 9/Kasru's-Salât, 7, c.1, s.145).

¹⁰⁰ Muvattâ, 9/Kasru's-Salât, 79, (c.1, s.169).

senedler vardır. Evzâî'nin bu tür meçhul râvîler için kullandığı ifade kalıpları, “*an raculin*”, “*an raculin fî meclisi*”, “*haddesenî men semia*”, “*anmen ahberahu*”, “*an ba'du ashâbihi*”, “*an şeyhin*” şeklindedir. Senedinde meçhul râvî olan rivayetlere şunları örnek verebiliriz: Evzâî *an Raculin* an Atâ an İbn Abbas an Hz. Peygamber....”¹⁰¹

Evezâî, bazen rivayet esnasında, her ne sebeptense, râvîlerin isimlerini vermemektedir. Bu durum, onun, mezkûr isimleri kaçırması, iyice anlamamış veya yazarken yetiştirememiş olmasından kaynaklanacağı gibi, unutmama, hatırlayamama veya az bir ihtimal de olsa gizleme gibi bir sebepten de kaynaklanabilir. Bu konuda şu misali verebiliriz: Evzâî ahberanî Amr b. Şuayb *an imraatun semmâha....*”¹⁰² Evzâî'nin isnadlarda kullandığı meçhul râvîlerden bazılarını, başka kaynaklarda farklı varyantlarda gelen hadislerle karşılaştırdığımız zaman bu meçhul râvînin kim olduğunu görebiliyoruz. Meselâ: -Evezâî haddesenî Yahya b. Ebî Kesir *an Raculin min Benî Hanzala an Ebîhi an İmran b. Husayn-Hz. Peygamber...*”¹⁰³ isnadında yer alan meçhul râvî, Beyhâkî'de Muhammed b. Zübeyr olarak geçmektedir. Hadisin Beyhâkî'deki isnadı şöyledir: “*Said b. Ebî Arube-Muhammed b. Zübeyr el-Hanzâlî-Babası-İmran b. Husayn-Hz. Peygamber...*”¹⁰⁴ Evzâî'nin bir yerde meçhul bir râvîden naklettiği haberi, başka bir yerde tesmiye ederek naklettiği de görülmektedir. Meselâ, Evzâî, 120 nolu hadiste, zor meselelerden sormanın nehyiyle ilgili haberi, “Abdullah b. Sa'd an Sanâbehî an *Raculin min ashâbi'n-Nebiyî*” isnadıyla sahâbi râvîsi meçhul rivayet ederken, aynı babtaki 121 ve 123 nolu rivayetlerde aynı hadisi Hz. Peygamber'den nakleden sahâbiyi “Muaviye b. Ebî Süfyân” şeklinde tesmiye ederek nakletmiştir.¹⁰⁵

Evezâî'nin, umumiyetle takip ettiği metot göz önünde bulundurulursa, senedde müphem olarak zikrettiği şahısların isimleri-

¹⁰¹ Bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.94, hn.273; Diğer misaller için bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.97, hn.285, s.329, hn.1068, s.342, hn.1113, s.425, hn.1377,s.599, hn.1951.

¹⁰² Bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.105, hn.316.

¹⁰³ Bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.461, hn.1505-1506.

¹⁰⁴ Bkz. Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Mektebetü Dâru'l-Bâz, Mekke, 1994, c.10, s.70.

¹⁰⁵ Zaten, “*Raculin min ashâbi'n-Nebiyî*” ifadesiyle nakledilen hadis, usulde sahîh sayılmış ve hüccet kabul edilmiştir. Bkz. el-Bağdâdî, *Kifâye*, s.415.

ni hatırlayamadığı için bu tarzda verdiği kabul edilebilir. Nitekim, hatırladığı ve bildiği şahısların isimlerine ya "kad semmâhu" şeklinde atıfta bulunmuş ya da aynı sened içerisinde veya başka bir hadiste tesmiye etmiştir. Gerçekte ise, onun zamanında, râvileri açık bir şekilde isimlendirilmiş ve mükemmel bir isnad sistemi tam anlamıyla inkişaf etmemiştir. Aynı şekilde Evzâi'nin rivayetlerinde seneddeki râvî hakkında tereddütünü gösteren şek ifadeleri de mevcuttur. Bu ise, onun hadisin râvîsinin kim olduğunu kesin olarak bilmediğini veya adını verdiği şahsa dayandığından emin olmadığını ifade eder. Bu sebeple o, ya ikinci bir isim zikreder, ya da başkasından olabileceğini belirtir. Evzâi'nin kendi şeyhlerinin isimlerinde tereddütünü gösteren, isnaddaki şek ifadelerine şu örnekleri verebiliriz.

-Evezâi *ahsebûhu* Hassan kâle.....¹⁰⁶

-Evezâi an *Hassan ev Abede b. Ebî Lubâbe* ....¹⁰⁷

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, Evzâi, bazen "ahsebûhu" "ev" gibi tereddüt ifadeleriyle bazen de hadisi aldığı râvînin isminden emin olmadığı için ikinci bir isim zikrederek şekkini ortaya koymuştur. Verdiğimiz bu ve benzeri örnekler, Sünen'de çok fazla olmadığından, Evzâi'nin, râvîlerin isimlerini zabt noktasında yeterli titizliği gösterdiği ancak bazen tereddüte düştüğünü ortaya koyar.

Evezâi'nin bazı isnadları, hadis usul ve rivayet kriterlerine göre çeşitli sebeplerden zayıf sayılmıştır. Bunlar, içerisinde râvînin cerh ve ta'dil âlimlerince cerh edilerek zayıf sayılması, muasır ve mülâki olmadığı kişilerden rivayette bulunması gibi hatalar ön plana çıkar. Zira, genelde, sika râvîlerden rivayette bulunan Evzâi, bazen zayıf râvîlerden de hadis almıştır. Meselâ, Evzâi'nin rivayette bulunduğu¹⁰⁸ Simak b. Harb hakkında Şu'be ve Sevrî, zaîf, Ahmed b. Hanbel ise muztaribu'l-hadis demiştir. Nesâi de onun telkine maruz kaldığını belirtir. Bununla birlikte, Evzâi'nin, münekkit âlimlerin çoğu tarafından cerh edilen o râvîyi zayıf görmediği için rivayetini aldığı da düşünülebilir. Nitekim, Simak b. Harb'ı sika kabul eden âlimler de vardır.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.123, hn.375.

¹⁰⁷ Bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.561, hn.1820; Diğer misaller için bkz.eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.312, hn.1012, s.440, hn.1431.

¹⁰⁸ Bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s. 536-537, hn.1746.

¹⁰⁹ İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, c.4, s.279; İbn Hacer, *a.g.e.*, c.4, s.232-234.

Evezâî'nin Yahya b. Ebî Kesir'den naklettiği rivayetlerinde hatalar yaptığına dair haberler de vardır. Rivayete göre, Ahmed b. Hanbel'in oğlu, babasına, Hz. Peygamber'in risâletinin başlangıcına dair Velid b. Müslim-Evezâî-Yahya b. Ebî Kesir-Ebû Seleme-Ebû Hureyre kanalıyla gelen hadisin isnadını bilip bilmediğini sorduğunda Ahmed b. Hanbel şu cevabı vermiştir: "Bu isnad münkerdir ve Evezâî'nin vehimlerinden biridir. O, Yahya b. Ebî Kesir'den yaptığı rivayetlerinde çokça hatalar yapmıştır. Meselâ, "Ebû'l-Muhacir'den rivayet edildiğine göre" der; halbuki, rivayet Ebû'l-Mühelleb'tendir."¹¹⁰

Evezâî'nin rivayetlerindeki hataların, bazen kendisinden değil de, ondan rivayet edenlerden kaynaklandığına da işaret edilmiştir. İbn Ebî Hâtim, babasının şöyle dediğini rivayet eder: "Evezâî, Abdullah b. Ebî Zekerriyya'yı (ö.?) idrak edememiş, Ebû Misbah (ö.?) ve Halid b. El-Luccâc'dan (ö.?) da bir şey işitmemiş ve rivayet etmemiştir. Halid b. Luccâc'dan Abdurrahman b. Yezid rivayette bulunmuştur. Ancak, Velid b. Mezyed'in "Evezâî'nin Halid b. Luccâc'dan rivayetine göre" dediği sened aslında "Abdurrahman b. Yezid'in Halid b. Luccâc'dan rivayetidir." Velid b. Mezyed, burada Abdurrahman b. Amr yani Evezâî ile Abdurrahman b. Yezid'i birbirine karıştırmıştır."¹¹¹ Yukarıdaki rivayetten anlaşılacağı üzere Evezâî ile karıştırılan bazı râviler sebebiyle bazen rivayetleri zayıf görülmüştür. Rivayette bulunduğu râvî bazen kendisinden rivayet edenler tarafından isnaddan düşürüldüğü gibi ondan rivayet eden zayıf râviler sebebiyle bazı hadisleri eleştirilmiştir.¹¹² Evezâî'nin rivayetlerinin zayıf sayılması ile ilgili İsmail b. Ayyaş, şu yorumu yapar: "Evezâî'nin hadislerinin zayıf sayılması onun munkatı ve Şam ehlinin mürsel hadisleriyle ihticac etmesinden dolaydır. Bu tür rivayetlerinde zayıflık olduğu doğrudur. Ancak bundan, imamın zayıf olduğu sonucu çıkmaz. O bizâtihi sika-dır."¹¹³

3.4. Tedlis İddiası ve Değerlendirilmesi

Evezâî'nin hadisçiliğine yöneltilen eleştirilerden biri de tedlis yaptığı iddiasıdır. Hadis terimi olarak tedlis, bir râvînin muasırı

¹¹⁰ Ahmed İbn Hanbel, *Kitâbu'l İlel ve Mârifeti'r-Rical*, thk. Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu, Ankara, 1963, c.1, s.38.

¹¹¹ İbn Hacer, *a.g.e.*, c.3, s.402.

¹¹² İbn Hanbel, *a.g.e.*, c.2, s.221.

¹¹³ Zehebî, *Siyer*, c.7, s.114.

olup görüşmediği veya mülâki olduğu halde hadis almadığı bir şeyhten işitmiş gibi rivayette bulunmasına denir.¹¹⁴ Ancak hadis alimleri arasında tedlisin mahiyeti ve kapsamı hakkında farklı görüşler mevcuttur. Nevevî ile İbn Salâh ise, tedlisin gerçekleşmesi için râvi ile şeyhi arasında mülâkâtın bulunup bulunmadığına itibar etmeksizin muasır olmalarını yeterli görerek, kapsamı geniş tutmuşlardır.¹¹⁵ İbn Hacer'e göre, muasır olan, fakat birbirlerine mülâki olmadıkları bilinen iki kişi arasında, işitme olmaksızın yapılan rivayet, müdelles değil, mürsel-i hafî olarak isimlendirilir.¹¹⁶

Bu bağlamda, İbn Hacer'in değerlendirmelerini esas aldığımızda, Evzâi'nin Abdullah b. Âmir (ö.59/679), Amr b.Said (ö.70/689), Ebû Seleme (ö.94/713), Ubeydullah b. Abdullah (ö.95/714), İbn Muhayriz (ö.99/717) gibi muasırı; Atâ b. Yessar (ö.103/721), Şâ'bi (ö.103/721) ve Hasan el-Basrî (ö.110/728) gibi mülâki olmadığı kişilerden doğrudan yaptığı rivayetler tedlise örnek teşkil etmeyip "mürsel-i hafî" (gizli irsal) diye isimlendirilen bir çeşit irsal olarak değerlendirilebilir.¹¹⁷ Aynı zamanda mülâki olmadığı şeyhlerden yaptığı bazı rivayetlerin yanı sıra bazen de onlardan ikinci elden hadisi aldığı râvîyi açıklamaktadır. Meselâ, 106 nolu hadiste Hasan el-Basrî'den doğrudan rivayet ederken, 1351. rivayette hadisi ondan Yahya b. Ebî Kesir vasıtasıyla nakletmektedir. Bu durum, gerçekte Evzâi'nin hatırladığında vasıta râvîyi zikrettiğini ya da aradaki râvinin ondan rivayet edenler tarafından düşürüldüğünü yoksa kasten terketmediğini hatıra getirmektedir. Bu tarz rivayetler, irsal olarak kabul edildiğinde ise mürselin yaygın olduğu dönem için bir problem oluşturmadığı söylenebilir.

Evzâi'nin açık bir şekilde tedlis yaptığını ileri sürenler olmuştur. Meselâ, Evzâi'nin İbn Sirin'den naklettiği rivayetleri¹¹⁸ göz önüne alarak Evzâi'nin tedlis yaptığı sonucuna varan Misfir Gurmullah ed-Dümeynî, "Evzâi'nin müdellesler arasında sayıldı-

¹¹⁴ Tedlis hakkında bilgi için bkz. el-Bağdâdî, *Kifâye*, s.355.

¹¹⁵ İbn Salâh, *a.g.e.*, s.66

¹¹⁶ İbn Hacer, *a.g.e.*, s.56.

¹¹⁷ Mürsel-i hafî için bkz. Itr, *a.g.e.*, s.386-387; Muhammed Tahhân, *Teyşîru Mustalahi'l-Hadis*, Der Saâdet, İstanbul, 1985, s.85-86.

¹¹⁸ Evzâi'nin İbn Sirin'den rivayetleri için bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.86, hn.194, 195, 327, hn.1061, s.479, hn.1568, s.518, hn.1681.

ğına rastlamadım. Fakat Evzâî'nin, İbn Sirin'i son hastalığında ziyaretinde bazı âlimlerin de dediği gibi 'ondan hadis almadığı' halde ondan rivayette bulunması apaçık tedliste bulunduğunun göstergesi değil midir." der.¹¹⁹ Evzâî'nin İbn Sirin'den hadis almadığı kabul edilse bile, daha önce açıkladığımız gibi, bunun aksini iddia edenlerin olması¹²⁰ ve söz konusu rivayetlerin onlar için bir problem teşkil etmediğini ve bu tarz rivayetlerin Sünen'de fazla yer almadığını sadece birkaç örneğinin bulunduğunu söylemek gerekir. Ayrıca Evzâî'nin yanında İbn Sirin'in hadislerinin yazılı olduğu bir sahifenin olduğu ve bundan dolayı ondan işitmediği halde rivayette bulunduğu nakledilir.¹²¹ Yine Dümeynî, Evzâî'nin tedliste bulunduğunun ispatı olarak Evzâî'nin "Zührî ve Yahya b. Ebî Kesir, bana bir sahife vererek, benden rivayet edin, dedi." sözünü esas alarak Evzâî ile Zührî arasında var olan bir râvînin düşürüldüğünü bununla Evzâî'nin tedlis yaptığının apaçık ortaya çıktığını savunur"¹²²

Evzâî'nin Zührî'den naklettiği hadislerde ortaya çıkan tedlisin Evzâî'den değil de ondan rivayet eden râvîlerden kaynaklanmış olması muhtemeldir. Ebû Muhacir, Velid b. Müslim hakkında, "İmam Evzâî'nin hadislerini zayıf râvîlerden aldıktan sonra isimlerini gizleyerek imama isnad ederdi" demiştir. Velid b. Müslim'in Evzâî'den yaptığı rivayetlerde zayıf râvîleri düşürerek tedliste bulunduğuna dair Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî'nin değerlendirmesi şöyledir. "Bakîyye b. Velid ve Velid b. Müslim'in Evzâî'den rivayette buldukları konuda dikkatli olacaksınız. Çünkü ikisi de çokça tedliste bulunurlardı. Bu yüzden sahih hadisleri derleyen muhaddisler, Velid b. Müslim'in İbn Cüreyc ve Evzâî'den rivayette bulunduğu hadisleri almamışlardır."¹²³ Velid b. Müslim'in, Evzâî'den rivayetlerinde tedlis yaptığı söz konusu olsa bile¹²⁴ bunun, Evzâî'den kaynaklanmadığı açıktır.

¹¹⁹ Misfir Gurmullah ed-Dümeynî, *et-Tedlis fi'l-Hadis*, Beyrut, 1992. s.277.

¹²⁰ Zehbî, *Siyer*, c.7, s.113; *Tezkire*, c.1, s.168.

¹²¹ İbn Hacer, *a.g.e.*, c.6, s.240; A'zamî, *Dirasât fi'l-Hadisi'n-Nebevî ve Târihihi ve Tedvinihi*, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1992, c.1, s.202.

¹²² Dümeynî, *a.g.e.*, Beyrut, 1992, s.277.

¹²³ Zehbî, *el-Mükizât fi İlmi Mustalahu'l-Hadis*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbââtü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1991, s.46.

¹²⁴ Muhammed b. İsmail el-Emir es-San'ânî, *Tavzihu'l-Efkâr li Ma'âni Tankihu'l-Enzâr*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Dâru'l-Fikr, c.1, s.358; Subhi Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, trc. M. Yaşar Kandemir,

Ancak, burada Evzâi'nin Zührî'den naklettiği bazı rivayetlerini Kurre b. Abdurrahman gibi âlimlerce sika kabul edilmeyen bir râvîden alması gibi bir teknik hatasının olduğu söylenebilir. Sünen'de Velid b. Müslim'in, Evzâi ile Zührî arasında vasıta olmaksızın naklettiği rivayetler çoğunlukta olsa bile¹²⁵ bazen Evzâi ile Zührî arasında Kurre b. Abdurrahman'ı zikrettiği de görülmüştür. Hatta Evzâi-Kurre b. Abdurrahman-Zührî tarihiyle gelen rivayetler sadece Velid b. Müslim'den değil, Abdullah b. Mübarek, Muhammed b. Yunus, Ebû Muğire gibi râvîlerinden de nakledilmiştir.¹²⁶ Velid b. Müslim'in, Evzâi ile Zührî arasında senedde düşürüp zikretmediği belirtilen râvî İbrahim Mürre'nin bazı rivayetlerde İsa b. Yunus ve Ömer b. Abdulvahid tarafından zikredildiği görülecektir. Örneğin, Kitabu'l-İmâret bölümünde aynı bab ve muhtevadaki 2050, 2052 nolu hadisleri Velid b. Müslim, Evzâi-Zührî kanalıyla rivayet ederken, 2051 nolu hadisi, Ömer b. Abdulvahid, Evzâi-İbrahim b. Murre-Zührî zinciriyle nakletmektedir. Sünen'de Evzâi'nin İbrahim b. Mürre'den yaptığı rivayetler birkaç tane olduğundan¹²⁷ Velid b. Müslim'in, Evzâi'nin Zührî'den yaptığı rivayetlerde aradaki İbrahim b. Murre gibi zayıf bir râvîyi düşürüp isnadı, Evzâi'nin sikalardan rivayeti şekline dönüştürdüğünü gösteren başka bir örnek bulamadık.

Dolayısıyla Evzâi'nin tedlis yaptığı iddiasını, kavramın kapsamı konusundaki farklı yaklaşımları da dikkate alarak değerlendirmek daha sağlıklı olacaktır. Bu açıdan bakıldığında tedlis yaptığına dair verilen bazı örneklerin "mürsel" kapsamında değerlendirilebileceğini ya da tedlisin Evzâi'den değil de Velid b. Müslim gibi ondan nakilde bulunan râvîlerden kaynaklanabileceğini gözden uzak tutmamak gerekir.

Sonuç

Mervan Muhammed eş-Şear tarafından derlenen "Sünenü'l-Evzâi" adlı eser, İmam Evzâi'nin hadis rivayet metodunu tespit noktasında elimizde bulunan önemli bir veri kaynağıdır.

D.İ.B.Yay., Ankara, 1986, s.144; Rifat Abdulmuttalib Fevzi,, *Tevsiku's-Sünne fi'l-Karni's-Sâni el-Hicrî, Ususuhû ve İtticâhatuhû*, Mısır, 1991, s.145-146.

¹²⁵ Bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.36-37, hn.64, 65, s.52, hn.110, 111, s.66-67, hn.156, 159, s.115, hn.347.

¹²⁶ Diğer örnekler için bkz.eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.152, hn.479, s.280-281, hn.910, 911, 912, 913, 914, 915, s.322, hn.1042, 1043, s.375, hn.1212, 1213.

¹²⁷ Bkz. eş-Şeâr, *a.g.e.*, s.325, hn.1056, 1057, s.326, hn.1060, s.655, hn.2123.

H.II.asrın rivayet geleneği içerisinde ve “Sünenü'l-Evzâi” adlı eser bağlamında düşünüldüğünde İmam Evzâi'nin şifahî rivayete vurgu yapmakla birlikte bazen yazılı kaynak kullandığı anlaşılmıştır. Genel olarak hadis tahammülünde şifahî rivayete delalet eden semâ ve kıraat/arz gibi metotları ve siygaları diğerlerine tercih etmiştir. İcazet ve münavele metotlarını kullanımını bir takım şartlarla da kayıtlamış ve bu metotla alınan hadislerin “*tahdis*” siygalarıyla nakledilemeyeceğini belirtmiştir. Evzâi, edâ siygalarının belli metotlara tahsisi görüşünü benimsemiş ve hadis halkasındaki ravinin yalnız ya da toplu olarak hadis aldığına delalet edecek şekilde siygaları ayırması gerektiğini ifade etmiştir. Onun, üzerinde titizlik gösterdiği tahammül yolları ve edâ lafızlarıyla ilgili bu hususlar sonradan yaygınlık kazanmış ve rivayet sisteminin oluşumunda etkili olmuştur.

Evzâi, hadis rivayetinde isnadın önemine işaret etmekle birlikte dönemde muttasıl isnad sistemi tam anlamıyla yerleşmediği için hadislerinde müttekâmil bir isnad kullanımı yoktur. Bunun için, Sünen'deki rivayetlerde görülen mürsel, munkatı, meçhul râvîli isnadlar, sonraki dönemin hadis kriterlerince eksiklik olarak görülüp eleştirilse de gelişmekte olan sistemin izlerini taşıyan o dönemin rivayet anlayışın tabii bir neticesi sayılmalıdır. Dolayısıyla bu durum, gerçekte onun isnada önem vermediği anlamına gelmemelidir. Bu tür isnadların kullanılması, tek tek hadislerin değeri açısından zâfiyet ifade edebilir. Fakat saydığımız bu kusurları sebebiyle, bütün zâfiyetlerin düzeltilmeksizin aynen o şekilde nakledilmiş olması, bazı oryantalistlerin iddialarının aksine, hadislerin isnad ve metinlerinin düzmece ve uydurma olmadığını, taşıdığı kusurlarıyla birlikte onun, eldeki mevcut rivayetleri aynen nakleden otantik bir kaynak olduğunu göstermektedir. Senedle ilgili olarak ravi soruşturmasına önem verdiği gibi, ravilerin adâlet ve zapt özelliklerine de işaret etmiştir. Cerh ve ta'dil sahasındaki otoritesinden dolayı döneminde Şam'da rical tenkitçiliği noktasında münekkit imamlardan sayılmıştır.

Sonuç olarak, gerek usul kitaplarından gerekse rivayetlerinin derlendiği “Sünenü'l-Evzâi” adlı eserden hareketle ortaya konulan Evzâi'nin rivayet metodu, h.II. asrın tipik özellikleri taşımakta olup dönemin isnad anlayışı ve rivayet metodu hakkında genel bir fikir vermektedir. Evzâi'nin hadis metodunun değeri, h.II. asrın rivayet tarzını yansıtıcı nitelikte olmasıdır. İmam Evzâinin,

hadis metoduyla rivayet sisteminin oluşumu, kaide ve şartlarıyla yerleşmesinde belirleyici rolü oynadığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

- A'zamî, Muhammed Mustafa, *Dirasât fî'l-Hadisi'n-Nebevî ve Târihihi ve Tedvinihi*, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1992, (I-II).
- , *İslâm Fıkhı ve Sünnet*, Oryantalist Schaht'a Eleştiri, trc. Mustafa Ertürk, İz Yay., İstanbul, 1996
- Abdulgâni Abdulhâlik, *Hucciyyetü's-Sünne*, Dâru'l-Kur'ani'l-Kerim, Washington, 1986.
- Abdurrezzak, Ebu Bekir b. Hemmam es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî, el-Meclisü'l-İlmî, Beyrut, 1970, (I-XI).
- Accâc, Muhammed el-Hatib, *Usulü'l-Hadis Ulûmuhû ve Mustalahuhû*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1989.
- , *es-Sünne Kable't-Tedvin*, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire, 1988
- Aclüni, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Müzilü'l-İlbâs ammâ İštehera mine'l-Ehâdis alâ elsineti'n- Nâs.*, thk. Ahmed Kalaş, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1984, (I-II).
- Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l İlel ve Mârifeti'r-Rical*, thk. Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu, Ankara, 1963, (I-II).
- Ahmet Naim, *Sahih-i Buhârî Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, (Mukaddime), D.İ.B.Yay., Ankara, 1980.
- Aydın, Nevzat, *İmam-ı Evzâi ve Sünenindeki Metodu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun, 2001.
- Aydınlı, Abdullah, "Hadis Rivayetinde Yazının Kullanımı ve Güvenilirliği", *Sünnetin Dindeki Yeri*, Ensar Neş., İstanbul, 1997, ss.307-317.
- el-Bağdâdi, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatib, *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988.
- , *Takyîdu'l-İlm*, thk. Yusuf el-Aş, Dâru'l Vâi, Haleb, 1975.
- el-Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Mektebetü Dâru'l-Bâz, Mekke, 1994, (I-X).
- Cubûri, Abdullah Muhammed, *İmam Evzâi: Hayatuhû ve Arâuhû ve Asruhû*, Dâru'r-Risâle, Bağdat, 1980.
- ed-Dümeynî, Misfir Gurmullah, *et-Tedlis fî'l-Hadis*, Beyrut, 1992.
- Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrahim el-Ensâri, *er-Redd alâ Siyeri'l-Evzâi*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgâni, Lecnetü İhyâil-Maârifi'n-Numâniyye, Kahire, 1938.
- Ebû Zur'a, Abdurrahman b. Amr b. Abdillâh ed-Dımeşkî, *Tarihu Dımeşk*, thk. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kucânî, Mecmeu'l-Lugati'l-Arabıyye, Dımeşk, 1980, (I-II).
- Fevzi, Rifat Abdulmuttalib, *Tevsîku's-Sünne fî'l-Karni's-Sânî el-Hicrî, Ususuhû ve İtticâhatuhû*, Mısır, 1991.
- Güner, Osman, "Rical Tenkidi Sisteminin Temel Karakteristiği ve Aktüel Değeri", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2004, c.2, s.1, ss.127-137.
- Hâkim en-Nisâbüri, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh, *Kitâbu Ma'rifeti Ulûmi'l-Hadis*, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut, 1986.

- Itr, Nureddin, *Menhecü'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadis*, Dâru'l-Fikr, Dımeşk, 1989
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdilberr en-Nemerî el-Kurtubî, *Câmiu Beyâni'l-İlm ve Fadlihî vemâ Yenbağî fî Rivâyetihî ve Hamlihî*, nşr. Abdurrahman Hassan Mahmud, Dâru'l-Kütübi'l-Hadisiyye, Kahire, 1975, (I-II).
- İbn Asâkir, Ebu'l Kâsım Sikâdüddin Ali b. Hassan b. Hibetullah, *Tarihu Dımeşk*, thk. Ali Şirî, Dâru'l Fikr, Beyrut, 1982, (I-XXXX).
- İbn Ebî Hâtım er-Râzî, Ebu Muhammed Abdurrahman, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dül*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1952, (I-IX).
- İbn Hacer, Şihâbuddin Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b.el-Askalâni, *Tehzibu't-Tehzib*, Dâru's-Sâdır, Beyrut, 1968 (Dâiretü Meârifî'n-Nizamiyye, Haydarabad, 1325 tarihli baskıdan ofset basım), (I-XII).
- İbn Humâm, Kemaluddin Muhammed b. Abdilvahid, *Şerhu Fethi'l Kadir*, Dâru's Sâdır, Beyrut, (I-X).
- İbn Maîn, Ebû Zekerıyya Yahya, *et-Tarih*, thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf, Mekke, 1979, (I-IV).
- İbn Receb, Zeynüddin Abdırrahman b. Ahmed el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmîzi*, thk. Seyyid Subhî Câsim el-Bedrî, Matbaâtu'l-Ânî, Bağdat, 1976.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *Tabakât'ül-Kübrâ*, Dâru's-Sâdır, Beyrut, 1968, (I-VIII).
- İbn Salâh, Ebû Ömer Osman b. Abdurrahman eş-Şehrüzürî, *Ulûmu'l-Hadis*, thk. Nureddin Itr, Dâru'l Fikr, Beyrut, 1986
- İbnü'l-İmâd, Ebu'l Fellağ Abdulhayy el-Hanbelî, thk. Mahmuh el- Şezerâtu'z-Zeheb fî *Ahbâri men Zeheb*, Arnavud, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988, (I-X).
- Kadı İyaz, Ebu'l-Fadl b. Musa el-Yahsubî , *el-İlmâ ilâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâyeti ve Takyidi's-Semâ*, Mektebetü Dâru't-Türâs, Kahire, 1970.
- Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy, *el-Ecvibetu'l-Fâdile li'l-Es'ileti'l Aşarati'l-Kâmile*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Mekbetü'l-Matbüâti'l-İslamiyye, Beyrut, 1993.
- Mellâh, Hüseyin Muhammed, *İmam Evzâi: Muhaddisen Hâfızan*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1993.
- el-Mizzî, Cemaleddin Ebu'l-Haccac Yusuf, *Tehzibu'l Kemal fî Esmâi'r-Ricâl*, thk ve tlk. Beşşâr Avvad Mâ'ruf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1992, (I-XXXV).
- Öğüt, Salim, "Evzâi", *DİA*, c.11, İstanbul, 1995, ss.546-548.
- er-Râmehurmüzî, Hassan b. Abdurrahman, *el-Muhaddisu'l Fâsil beyne'r-Râvi ve'l-Vâ'i*, thk. Muhammed Accac el-Hatib, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1971.
- es-San'ânî, Muhammed b. İsmail el-Emir, *Tavzihu'l-Efkâr li Maâni Tankihü'l-Enzâr*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Dâru'l-Fikr, (I-II).
- Schacht, Joseph, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford, London, 1950.
- Sezgin, M. Fuad, *Buharinin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Kitâbiyât, Ankara, 2000.
- Subhi Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, trc. M. Yaşar Kandemir, D.İ.B.Yay., Ankara, 1986.

- Subkî, Tâcuddin, Ebû Nasr Abdülvehhab b. Ali, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trz.
- es-Suyutî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir, *Tedribu'r-Râvi fî Şerhi Takribi'n-Nevevî*, thk. Ahmed Ömer Haşim, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1985, (I-II).
- eş-Şâfiî, Muhammed b. İdris, *Kitâbu'l-Ümm*, Dâru'l-Mâ'rife, Beyrut, 1973, (I-VIII).
- eş-Şeâr, Mervan Muhammed, *Sünenü'l-Evzâi*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1993.
- Tahhan, Muhammed, *Teysîru Mustalahi'l-Hadis*, Der Saâdet, İstanbul, 1985.
- Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, T.D.V.Yay., Ankara, 1992
- Umerî, Ekrem Ziya, *Buhûs fî Târîhi's-Sünneti'l-Müşerrefeti*, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 1984.
- Ünal, Yavuz, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Etüt Yay., Samsun, 2001.
- Yücel, Ahmet, *Hadis Istilahlarının Doğuşu ve Gelişimi, Hicri İlk Üç Asır*, M.Ü.İ.F.V.Yay., İstanbul, 1996.
- ez-Zehebî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvud-Ali Ebû Zeyd, Beyrut, 1992, (XXV).
- , *el-Mûkizât fî İlmi Mustalahi'l-Hadis*, thk. Abdülfettah Ebu Gudde, Mektebetü'l-Matbââtü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1991
- , *Tezkiretü'l-Huffâz*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trz. (I-IV).